

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.752

Н.М. МЕТУЛИНСЬКА

МОТИВАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ УСПІХ У НАУЦІ

У статті йде мова про успіх як важливу складову процесу професійної самореалізації та ідентичності особистості, а також про значення цінностей, характерних для наукового співтовариства, та їх вплив на оцінку успіхів і невдач науковця. Запропоновано огляд основних чинників, які підвищують мотивацію до наукової діяльності, та зв'язок мотивації із орієнтацією вченого на успіх у соціальному й особистісному розрізах.

Ключові слова: науковий етос, концепт “життєвий успіх”, соціальний і особистісний успіх, мотивація, ціннісно-нормативна система.

Актуальність. Питання професійного успіху завжди було і є актуальним для представників будь-якої соціальної групи. Професійний успіх – це не лише результат, а й процес, під час якого завдяки самоактуалізації та мотивації відбувається реалізація особистісного потенціалу, втіленого у певному матеріальному чи нематеріальному об'єкті, на який була спрямована діяльність індивіда. Ключовим мірилом успіху виступає момент визнання наших досягнень “значущим іншим” для нас. Уявлення про успіх – це важлива особистісна складова, що визначає пріоритети поведінкової активності.

Успіх є однією із фундаментальних культурних системотвірних категорій, навколо яких формується певний соціальний порядок. Коли мова йде про успіх, то потрібно пам'ятати про поділ успіху на соціальний та особистісний, що спрямовує нас до різних площин розгляду цього поняття. Тобто успіх завжди має об'єктивну й суб'єктивну складові. Суб'єктивно успішна людина (власна оцінка досягнень) у сприйнятті інших може бути цілком неуспішною, і навпаки. Тоді як оцінка “значущого іншого” об'єктивується, спираючись на спільні для певної спільноти показники успіху в межах визначеного соціокультурного простору. Проте про успішність можна говорити і з точки зору актуального та потенційного підходів. У першому випадку оцінці підлягає вже досягнуте індивідом (але це суб'єктивна оцінка), а потенційне – це цілі, плани, потенційні можливості самореалізації [1]. Серед іншого критерії успіху характеризуються динамічністю й адаптивністю, залежно від типу суспільства, культури, певних соціокультурних умов тощо, проте категорія успіху відображає різноманітність можливих групових та особистісних ціннісних пріоритетів у межах конкрет-

ного суспільства [2]. Таким чином, ступінь професійної успішності може бути розглянутий крізь призму існуючих об'єктивних зовнішніх критеріїв або з точки зору суб'єктивного внутрішнього самовідчуття. Зрештою кар'єра як явище може бути вивчена у вигляді динамічного процесу або розглянута в статичному стані. Крім того, сьогодні набуває іншого звучання розрізнення дефініції поняття професійного успіху в гендерному зрізі. Тобто множинність критеріїв та підходів щодо детермінації поняття успішності актуалізує дослідження впливу цінностей на його визначення в певному соціокультурному середовищі та в межах визначеної соціальної групи. Але актуальність цієї проблематики, перш за все, пояснюється зміною розуміння успіху на різних етапах розвитку наукового співтовариства. На початку XXI ст. мотивація наукової діяльності стає іншою, ніж, скажімо, у часи кодифікації Р. Мертоном ціннісно-нормативних засад функціонування наукової спільноти.

Мета статті полягає у виявленні особливостей мотивації наукової діяльності, а також конструювання цінностей у науковому співтоваристві та уявлень про успіх у науці.

Виклад основного матеріалу. Установка на життєвий успіх вписана в загальну стратегію життєвого шляху особистості і є продуктом її само-рефлексії, роздумів над головними цілями й сенсом свого життя, ключовими життєвими завданнями та здійсненням, відповідно, певного життєвого вибору. Відсутність такої стратегії, розмитість життєвих цілей і орієнтирів, як правило, негативно позначаються на самому життєвому процесі та його результатах. Підвищується рівень ризику, соціальна й індивідуально-особистісна поведінка людини набуває ситуативного характеру [3]. Розглядаючи поняття успіху, можна вибрати різну (або ж навпаки, інтегративну) систему координат для його характеристики. Скажімо, системний підхід дає змогу розкрити цілісність феномену успіху, виявити взаємозв'язки між його структурними компонентами. Порівняльно-історичний та філософський підходи спрямовані на виявлення змін уявлень про успіх у ході розвитку суспільства, аксіологічний – визначення ціннісної основи цього поняття в умовах соціокультурної динаміки суспільства. У соціологічній традиції існують різні концепції та підходи, присвячені поняттю соціального успіху. Однак спільним для них є те, що соціальний успіх особистості детермінований як соціальним середовищем, так і природними схильностями індивіда. Тому поняття “соціальний успіх” доцільно розглядається як атрибутивне для будь-якого суб'єкта, у якому (в понятті) зосереджений набір інваріантних моделей і критеріїв успішності у певній сфері, що дає змогу оцінювати діяльність і напрям еволюції суб'єктів діяльності. При цьому успіх має соціальний характер, не тільки виступаючи як “збування” індивідуального соціального життя, але за рахунок наявності переліку соціально зумовлених імперативів, які задають стандарти успішної діяльності. Життєвий успіх тісно пов'язаний із професійною діяльністю індивіда, оскільки, обираючи певну професію, індивід задає координати власного самозбування, розкриває та реалізує свій особистісний потенціал.

Цінності виступають фіксованим на певному етапі елементом, тим необхідним орієнтиром, що вказує на належність індивіда до визначеної групи. Цінності та норми виступають важливим елементом у досягненні професійного успіху, адже вони створюють матрицю, забезпечуючи її певним набором елементів, “фігур”, за допомогою яких індивід і конструює поле професійної реальності. Якщо користуватися механізмами, запропонованими П. Бергером та Т. Лукманом, то остання, оскільки є складовою соціальної реальності, також проходить під впливом хабітуалізації (оповсякденювання), рутинізації, інституалізації та легітимації [4]. Власне процес професійної соціалізації, включаючи попередньо названі механізми, робить можливим для індивіда інтеріоризацію цінностей колективу та узгодження їх із власними ціннісними орієнтаціями й мотивацією дій.

Проте, говорячи про поняття професійного успіху, слід відрізнити його від поняття кар’єри у значенні “кар’єризму”. Оскільки самореалізація індивіда у певній кар’єрній ніші вивільняє особистісний потенціал, що в термінах юнгіанського аналізу є проявом “самості” – цілісності, глибинного регулюючого центру особистості. Тобто індивід зосереджений на змістовній, а не на “зовнішній” стороні професії. Кар’єра – це певний процес (або) і результат накопичення об’єктивних показників, які суб’єктивно задовольняють особистість у плані досягнень у професійному та (або) посадовому розвитку. Кар’єризм, навпаки, може призводити до деструктивних наслідків, зокрема, “блокування” можливостей інших задля лише власного блага. Один із дослідників психології кар’єри, Я. Хаммер, пропонує поставити в центр наукового розгляду не “кар’єру”, а поняття *професійного успіху* – “сукупності позитивних результатів, накопичених протягом усієї кар’єри в психологічному плані і в плані об’єктивних професійних досягнень” [5]. Російський соціолог О. Согомонов, аналізуючи сучасний стан професійного етосу, підкреслює: “Проходження стандарту (певного професійного співтовариства) вже не гарантує професіоналові успішної кар’єри і навіть, скоріше, навпаки. А звідси, зрозуміло, що сам професійний стандарт розчинюється в середовищі множинних зразків успішності” [6]. Проте зазначене “середовище” в ширшому контексті є соціальним простором з певною системою координат, де хоча й спостерігається множинність зразків успішності, стає можливою інтегральна оцінка успіху з позиції існуючої системи цінностей суспільства. Тобто, на скільки б не відрізнялися уявлення щодо успішності індивіда чи то в особистісному, чи то в суспільному розрізах, вони завжди тісно корелюють із цінностями певного суспільства. Тому етос кожної соціальної групи конструюється тим чи іншим ціннісним набором і вплетений у ціннісно-нормативну матрицю суспільства. Етос пропонує не лише кодифіковані норми та цінності, він встановлює зразки поведінки, а також комунікації, взаєморозуміння всередині групи. Згідно з О. Огурцовим, зазначений зразок поведінки формується як універсалізація прецеденту, що приймається певною групою, спільнотою як стандарт, правило, регулятор [7].

Щодо наукової сфери, то її “скелет”, етос, за Р. Мертоном, формують такі норми, як: communism (communalism); universalism; disinterestedness; organized skepticism, які вперше були описані у праці “Нормативна структура науки” (1942). Р. Мертон вважав їх незмінними, але постійно доповнюваними новими змістами відповідно до соціокультурного середовища, у якому вони функціонують. Р. Мертон вказав також на значення професійного визнання як нагороди за наукові досягнення. Оскільки вчений вкладає в наукову діяльність свій розум, талант, працю, у відповідь очікуючи визнання колег, то це є його головним мотивом [8]. Р. Мертон також описує імператив “публікуйся чи помирай” із офіційними нормами науки, де “гонку” публікацій він представив як прояв норм комуналізму/комунізму (communism, communalism), який приписує вченому якомога швидше публікуватися та ділитися отриманим знанням. Однак при більш детальному розгляді стає зрозуміло, що в основі таких “перегонів наввипередки” – мотиви визнання, досягнення авторитету, підвищення престижу, отримання коштів на реалізацію майбутніх проектів та досліджень, підвищення заробітної плати тощо. Хоча Р. Мертон також підкреслював, що вектор діяльності вченого має бути спрямований на отримання достовірного знання – головної цінності науки, а не на прославлення себе. Як бачимо, на прикладі наукової сфери Р. Мертон відтворює один із парадоксів людської діяльності, що полягає в реалізації різних потреб, а також він вказує на дисонанс між тим, що є “бажаним” і “реальним”. Тому важко не погодитися, що головним мотивом наукової діяльності має стати отримання достовірного знання, проте практика повсякдення демонструє інші мотиви, які підвищують мотивацію. Хоча отримання достовірного знання може існувати як науковий ідеал, до якого науковець прагне, то символи статусного (кар’єра), професійного (майстерність, постійне підвищення професійного рівня), економічного (багатство), морального (чисте сумління, чесність), соціального (авторитет, визнання) успіху виступають своєрідним “пальним” для підтримки цього прагнення, а інколи самі стають лжемотивом, кінцевою метою наукової діяльності. Згідно з П. Фейерабендом, якби вчений без частки сумніву дотримувався правил методу, то жодна фундаментальна теорія не існувала б. Схоже говорить і Р. Мертон, який вводить поняття амбівалентності вченого, а також наголошує на функціональній ролі анти-норм, а не лише норм.

Загалом етос творить “колективне Я”, яке розділяють члени певного професійного середовища. Він наповнює смислами професійну діяльність та є способом ідентифікації індивіда, оскільки допомагає дати відповідь на запитання “Хто Я?”. Етос зміцнює соціальний статус групи, що влучно підкріплюється тезою П. Сорокіна: “Падіння соціального статусу будь-якої групи подібне до корабля, який потопає”. Важливою складовою етосу є понятійно-термінологічний апарат, “глосарій термінів та значень”, що “цементує” належність індивідів до однієї професійної групи.

Проте дослідники Дж. Гілберт та М. Малкей у своєму аналізі висловлювань учених особливої наукової мови продемонстрували суперечливість контекстів того, що пишуть та говорять вчені “на публіку”. Згідно з

ними, у науковому середовищі співіснують два різні способи опису і, відповідно, сприйняття одних і тих самих ситуацій – “емпіристського й умовного репертуарів”. “Емпіристський репертуар” передбачає, що професійні дії й професійні уявлення вчених послідовно описуються як такі, що жорстко зумовлені реальними властивостями досліджуваних явищ. У межах “умовного репертуару” дії вчених постають не як однозначні об’єктивні реакції на характеристики суспільства, а як суб’єктивні судження окремих осіб, що діють під впливом власних індивідуальних схильностей і свого специфічного місця в системі соціальних зв’язків” [9]. Дж. Гілберт і М. Малкей ілюструють зазначені “репертуари” на прикладі наукових текстів, які пишуться в межах “емпіристського репертуару”, що відображає офіційні норми науки, а читаються – розшифровуються – у межах “умовного репертуару”, характерного для неформальних ситуацій. Дж. Гілберт і М. Малкей навіть склали щось на кшталт словника деяких типових фраз щодо того, “як говорять й пишуть” і “що саме мають на увазі” вчені у своїх виступах та публікаціях. Наведемо деякі приклади такої “подвійної інтерпретації”. Скажімо, якщо в статті зустрічається така типова фраза, як “Давно відомо, що...” то насправді, зазначають дослідники, це висловлювання може мати дещо інший зміст: “Я не надав належного значення, щоб знайти точні посилання та джерела”. Або: “Хоча не виявилось можливим знайти точні відповіді на поставлені запитання...”, тоді як реальна інтерпретація є такою: “Експеримент був невдалим, проте я вважаю, що в будь-якому випадку можу “витиснути” з нього публікацію”. Також дослідники підкреслюють, що “прекрасною роботою” вчені схильні характеризувати здобутки членів “їхньої групи” (у всіх розуміннях поняття), а “сумнівною” – “роботу когось іншого” тощо [9]. Цими та іншими прикладами Дж. Гілберт і М. Малкей ілюструють різні форми інтерпретації, що використовують вчені, залежно від зміни соціальних контекстів, виявити які допомагають “умовний” та “емпіристський репертуари”. Останній, на думку дослідників, призводить до суперечливості розуміння текстів, вводить в оману. Таким чином, дані репертуари використовуються як ресурс для членів наукового товариства при побудові пояснень причин “наукової помилки” та “правильних поглядів”.

Аналіз контекстів висловлювань вчених має важливе значення, адже демонструє взаємопроникнення та перехід від об’єктивного до суб’єктивного, і навпаки. Більшість дій учених породжується в контексті неформального наукового спілкування, де вони, наповнені унікальними особистісними смислами, виражають психологічні особливості науковців й особливості взаємовідносини між ними. А вже потім, у процесі переорієнтації на формальні ситуації, ці дії “форматуються” відповідно до норм науки: очищаються від усього суб’єктивного, наповнюються об’єктивованими когнітивними смислами, відокремлюються від первинних соціопсихологічних коренів і лише в такому вигляді описуються в наукових текстах і декламуються під час публічних виступів учених.

Суспільство також стигматизує, формує певний набір стереотипів щодо уявлень про те, яким має бути вчений, науковець. Для прикладу, розглянемо дослідження, проведене у ВНЗ та НДІ Дніпропетровської області, метою якого було виокремити чинники, що впливають на мотивацію наукової діяльності вчених, створити соціальний портрет вченого. Загальна кількість респондентів становила 1118 осіб, з яких молоді вчені – 556 [10] (рис. 1).



Рис. 1. Соціальні стереотипи стосовно образу вченого в сучасному українському суспільстві (у % до кількості опитаних)

Як можна помітити, науковець постає у масовій свідомості перш за все як інтелектуал і водночас представник незахищеної верстви населення. Цілком типовими є уявлення щодо портрету вченого як людини енциклопедичних знань, що проводить значну кількість часу в бібліотеці, займається різноманітними дослідженнями. Характерним атрибутом “обличчя” вченого є окуляри, які хоча й асоціюються із освіченістю того, хто їх має, але все ж характеристика “ботанік” надає дещо негативного забарвлення. Елітою нації вчених вважає 7,7% опитаних, а гордістю – 4,6% респондентів. Це дає змогу представити науковця як своєрідного “провідника” до бажаного життя українців.

Щодо питання про мотиви заняття науковою діяльністю, то розподіл відповідей був таким (рис. 2).

Отже, можна відзначити, що більше чверті респондентів все життя мріяли займатися наукою (27,6%), приблизно однаковий показник припадає на “бажання втілити свої розробки та проекти в життя” (27,2%). Майже кожен десятий опитаний вирішив займатися наукою після довгих років практичної діяльності (8,9%). Таким чином, бачимо відтворення на прикладі реального дослідження нормативного принципу комуналізму/комунізму Р. Мертона. “Традиційність”, “спадкоємність” приходу в науку молодих вчених залишається на високому рівні. Так, кожен сьомий став

продовжувачем сімейної традиції (14,4%). І лише незначна частка респондентів – 6,1% – зазначила, що після закінчення ВНЗ складно було знайти гідну роботу. Це дає змогу говорити про цілком свідомий вибір до заняття науковою діяльністю більшої частини респондентів.

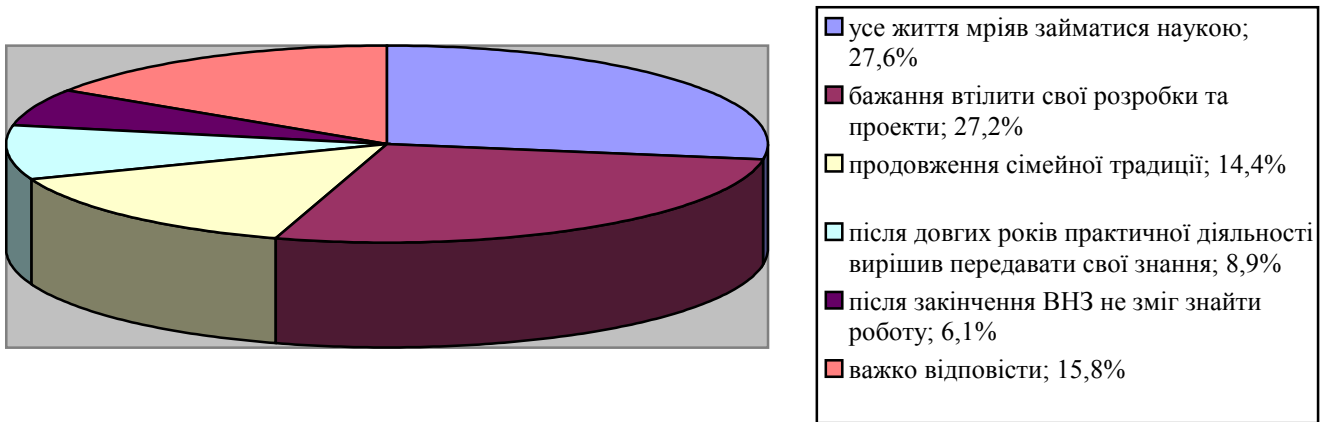


Рис. 2. Розподіл відповідей “Чому Ви обрали шлях науковця?”
(у % до кількості опитаних)

Інші дані вище вказаного дослідження демонструють актуалізацію можливості самостійного прийняття рішень, зокрема, 64,9% респондентів цього не вистачає. Можна припустити, що при збільшенні самостійності зростатиме професійна, особистісна та соціальна відповідальність вченого, підвищиться роль креативності наукового мислення, а отже, вироблення якісного нового знання та розвитку науки. Варіант “вистачає” обрали лише 2,3%. Значний відсоток і тих, кого така самостійність чи автономність взагалі не цікавить – 30,3%. Щодо креативності наукового мислення, то дослідження теж фіксує його нестачу: 35,2% респондентів його не вистачає, хоча 54,7% оцінюють його наявність на високому рівні. Порівняно із питанням “Можливість самостійно приймати рішення” (де 30,3% взагалі цим не переймаються), частка байдужих до питання “Можливість і наявність креативного мислення” незначна – лише 6,9% відповіли “Мене це не цікавить”. Ми провели паралель між цим питанням, оскільки креативність мислення, а в результаті креативність і самотність наукового проекту, безпосередньо пов’язані із можливістю самостійного прийняття рішень. Проте ця діалектика потребує подальшої дослідницької роботи, із залученням інших показників.

Висновки. Дослідження свідчать, що в суб’єктивній картині світу існують зв’язки між ознаками успіху та необхідними умовами його досягнення. Хоча зрозуміло, ситуація успішності-неуспішності в соціальному, у соціокультурному аспектах є сьогодні досить дихотомічною та суперечливою. Щоб досягти професійного успіху, науковцю потрібно демонструвати активні поведінкові стратегії, креативно мислити, проте завжди мати “в полі зору” загальнонаукові цінності, які творять “професійне Я” науковця та допомагають утвердитися його статусу в соціальній структурі суспільства.

Список використаної літератури

1. Сохань Л.В. Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / [Л.В. Сохань, Е.И. Головаха, Р.А. Ануфриева и др.]. – К. : ИС НАНУ, 1995. – С. 17.
2. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Г. Злобіна – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 315.
3. Согомонов А.Ю. Успех в “картине мира” постсоветских профессионалов / А.Ю. Согомонов // Россия: трансформирующееся общество. – М., 2001. – С. 398–414.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
5. Хаммер Я.С. Профессиональный успех и его детерминанты / Я.С. Хаммер // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 147–153.
6. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
7. Огурцов А.П. Этнос науки и риторика (от нормативного разума к коммуникативной рациональности) / А.П. Огурцов // Личность, культура, общество. – М., 2005. – № 3 (27). – С. 134.
8. Merton R.K. The Institutional Imperatives of Science / R.K. Merton // Sociology of Science / ed. V. Barnes. – L. : Penguin Books, 1972. – P. 65–79.
9. Гилберт Дж. Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых / Дж. Гилберт, М. Малкей – М. : Прогресс, 1987. – С. 223–224.
10. Власов С.Ф. Вивчення факторів що впливають на мотивацію наукової діяльності вчених у ВНЗ та НДІ Дніпропетровської області. Інформаційний збірник / С.Ф. Власов, А.А. Солнишкіна, Л.О. Колісник, Р.М. Безус. – Дніпропетровськ, 2011. – 42 с.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2012.

Метулинская Н.Н. Мотивация научной деятельности и профессиональный успех в науке

В статье идет речь об успехе как важнейшей составляющей процесса профессиональной самореализации и идентичности личности, а также о значении ценностей, характерных для научного сообщества, и их влиянии на оценку успехов и неудач ученого. Предлагается обзор основных факторов, повышающих мотивацию занятий научной деятельностью, и анализ связи мотивации с ориентацией ученого на успех в социальном и личностных разрезах.

Ключевые слова: *научный этос, концепт “жизненный успех”, социальный и личностный успех, мотивация, ценностно-нормативная система.*

Metulynska N. The motivation for science and professional success in science

The article deals with success as an important component of professional self-identity, as well as the values which are specific to the scientific community and make an affect assessment of scientist's “success-failure”. The article reviews the main factors that motivate the scientific activity, motivation and communication with a focus on academic success in social and personal sections.

Key words: *scientific ethos, concept of “successful life”, social and personal success, motivation, normative value system.*